

בין קפיטליזם לסוציאליזם - קצבה אוניברסאלית

פתיחה

א. פרטי ההצעה

ב. יתרונות המעבר לקצבה אוניברסאלית

1. חיסכון בבירוקרטיה
2. מיצוי זכויות מלא
3. מניעת מלכודת עוני ויצירת תמריץ מעוות

ג. דעת התורה

1. עזרה לכל העניים
 2. שמירה על כבוד העני
 3. הוצאת אנשים ממעגל העוני
 4. מכלה ממונם של ישראל
 5. השבת אבידה - פשטות המערכת
- ד. קושי ממתנות עניים
ה. סיכום

פתיחה

על יתרונותיה וחסרונותיה של מדינת הרווחה והשיטה הכלכלית העדיפה, נשתברו קולמוסים רבים.¹ במאמר זה לא נחזור על הראשונות, אלא נעסוק בהצעה של פתרון חלקי, בו יוכלו העומדים משני קצוות המתרס לצדד, וכמובן נבחן הצעה זו בעיני התורה.

א. פרטי ההצעה

ההצעה אותה נבחן, היא נייר העמדה של ד"ר אורי כץ וד"ר מיכאל שראל, חוקרים לכלכלה בפורום קהלת: "הכנסה בסיסית בישראל" (אב תשע"ח).²

לפי הצעה זו תינתן קצבה אוניברסאלית, קרי גמלה כספית המשולמת לכלל האזרחים ללא תלות במבחן הכנסה מסויים. כל מבוגר יהיה זכאי לקבל קצבה בסך ממוצע של 1369 ₪ מידי חודש, ללא תלות בהיותו עובד או בגובה הכנסתו. תוספת למשפחות עם ילדים, תהיה קצבה בסך ממוצע של 329 ₪ מידי חודש לכל ילד.³

חשוב לציין שאין כאן פתרון קסם, כל דרך לחלוקת כסף לציבור טומנת בחובה דרך לממן חלוקה זו על ידי ביטול של קצבאות אחרות והעלאת מיסים. לפי הצעה זו מתן

¹ ראה הרב איתמר ורהפטיג, "השיטה הכלכלית לפי התורה", שנה בשנה 1993; ד"ר מאיר תמרי, "חיי הכלכלה בהווה בהתאם להלכה", תחומין, א (תש"מ), עמ' 433-443; יוסף אחיטוב, "כלכלה והלכה" תחומין, יב (תשנ"א), עמ' 144-181; הרב עדו רכניץ, "מדידת עוני בהשראה יהודית", תחומין, כז (תשס"ז) עמ' 371-378; הרב חיים נבון, "לשאלת תפישתה הכלכלית של התורה", צהר, יב (תשס"ג) עמ' 97-107. הרב יעקב אריאל, "מדיניות כלכלית ברוח התורה" - <https://katzr.net/52045c>. הרב אברהם קוסמן, "מדיניות כלכלית על פי ההלכה" - <https://katzr.net/af233a>. וכן בספר "על הכלכלה ועל המחיה", שער רביעי "מקרו כלכלה ומדיניות רווחה בראי היהדות" עמ' 241-354.

² <https://katzr.net/c91cef>

³ ביתר דיוק: 1,189 ₪ לבני 18-24, 1,297 ₪ לבני 25-54, 1622 ₪ לבני 55-66, לגבי זקנים בגילאי פנסיה הקצבה תהיה 3221 ₪ לבני 67 ומעלה. קצבת הילדים נקבעה בהתאמה לקצבה כיום, לכן יש הבדל בין גובה הקצבה ביחס למספר הילד במשפחה. 453 ₪ עבור הילד הראשון, 664 ₪ עבור הילד השני, 188 ₪ עבור הילד השלישי והרביעי, ו150 ₪ עבור כל ילד נוסף.

קצבה אוניברסאלית תהווה תחליף לקצבת ילדים; קצבת זקנה; דמי אבטלה;⁴ הבטחת הכנסה; קצבת שארים; רוב קצבאות הנכות; מענק עבודה; דמי סיוע ללומדי תורה; וכן עלייה מסויימת במדרגות מס הכנסה.⁵

החיסרון היחיד שטוענים המתנגדים למתן קצבה אוניברסאלית, היא שמתן קצבה לכל אזרח תוביל לעלות כלכלית גבוהה, במקום נתינה כירוגית רק לעניים, שתוביל למקד את המשאבים לאוכלוסייה הנזקקת ביותר במקום פריסתו לכלל הציבור. אלא שדווקא מתן קצבה אוניברסאלית היא הדרך לניצול מיטבי של המשאבים הציבוריים, כך שיגיעו לידי הנזקקים. זאת מכיוון, שבאמצעות ביטול הקצבאות הנ"ל ומיסוי הקצבה, יוצר איזון כלכלי (פיסקלי) מצד מקורות מימון הקצבה,⁶ הרי שרוב הציבור לא ירוויח או יפסיד ביחס למצב כיום. בעוד לעשירונים הנמוכים שמרוויחים מעט, ומשלמים דרגות נמוכות של מס הכנסה, יוצר רווח כספי ורוב הקצבה תישאר אצלם, לעומת מי שמרוויח הרבה, שנמצא במדרגת מס גבוהה, וכך יחזיר את רוב הקצבה.⁷

ב. יתרונות המעבר לקצבה אוניברסאלית

נפרט בקצרה את החסרונות הקיימים כיום במתן קצבה סלקטיבית, המקבלות מענה באמצעות מתן קצבה אוניברסאלית:

1. חיסכון בבירוקרטיה

מערכת הרווחה המודרנית עמוסה בבעיות בירוקרטיה. כדי שאדם יקבל זכאות לקצבת 'הבטחת הכנסה' הוא נדרש לעמוד במבחן הכנסה,⁸ למלא טפסים רבים, לעבור וועדות, להגיש הצהרות הון, ולהוכיח כי משק ביתו עומד בפרמטרים המזכים לקצבה.⁹ התנהלות זו דורשת העסקת אלפי עובדי מדינה,

⁴ חשוב לציין שקצבת אבטלה אינה מותאמת לרצון התורה, שהרי עני שלא מוכן לעבוד אינו זכאי לקבל צדקה. אמנם הסמ"ק (מצווה כ), כתב: "ולא תאמץ שלא יאמר מה לנו לסייע לפלוני אם היה רוצה היה מרויח יותר מצרכו ת"ל לא תאמץ". בהמשך לכך כתב הנצי"ב (שו"ת משיב דבר ב,ס), שאין לחייב אדם שיעבוד, כדי שלא יצטרך לקבל צדקה. אך רוב הפוסקים נקטו אחרת: הספר חסידים (אלף לה) כותב: "אבל אם תראה איש שיכול ללמוד והוא מבין וסופר שיכול לכתוב ואינם רוצים ללמוד ולכתוב אם תתן להם צדקה קורא אני עליהם לצדקה והנה צעקה". וכך גם כתבו האורחות חיים (ח"ב לד,ד); רשב"א (שו"ת ח"ב שצא); דרישה (אבה"ע עא סק"ג); חתם סופר (יו"ד רכט); מהרשד"ם (יו"ד קסו) הכלי יקר (שמות כג,ה); וכך גם הכריעו בתקנות קהילת מנטובה (תולדות היהדות ח"ב עמ' 378). הרי שרוב הראשונים והאחרונים הכריעו שאין לתת צדקה לעני שלא מוכן לעבוד. וכבר שיבחו חז"ל (פסחים ק"ג ע"א) אדם שעובד, על אף שעוסק בעבודה בזווה ומלוכלכת. נמצא שמתן דמי אבטלה לחצי שנה, הינו מעשה המנוגד הן לערכי ההלכה והן לערכי המוסר הפשוט. ואין לומר שקצבת אבטלה היא ביטוח שאדם מבטח את עצמו, שהרי אם כן, היתה צריכה להתייקר הפרמיה הביטוחית לאחר הפעלת הביטוח - קבלת דמי אבטלה, כמו העלאת הפרמיה בביטוח הרכב לאחר הפעלת הביטוח בתאונה.

⁵ ראה לקמן הע' 8.

⁶ כל זאת עוד בטרם נחשב את החיסכון הכספי הגדול בהפעלת מערכת אדמיניסטרטיבית של בדיקת נזקקות, וועדות רפואיות, מערך חוקרים, עורכי מבחני הכנסה ועוד.

⁷ כלומר, כאשר רוצים לצמצם את ההוצאה התקציבית על קצבאות המשולמות לבעלי הכנסות גבוהות, הדרך הקלה ביותר לעשות זאת, היא מתן קצבה אוניברסאלית לכלל הציבור, ובמקביל שינוי שיטת חישוב המס כך שתחול גם על הקצבאות. במצב זה, ההטבה נטו לבעלי הכנסות גבוהות תקטן, תוך שמירה על עקרון האוניברסליות ושיטת מס פרוגרסיבית המקטינה את אי השוויון במשק.

⁸ חשוב לציין כי: "מבחני הכנסה לקבלת הקצבה לא הוכחו כאמצעי יעיל לחיסכון תקציבי, בעיקר במדינות שאין בהן חובת דיווח מלאה של ההכנסות לרשויות המס - ובישראל אין חובת דיווח כזאת". - מתוך דו"ח קצבאות הב"ל (2016) מאת מרכז המידע והמחקר של הכנסת, עמ' 11 -

<https://katzr.net/1ffdac>

⁹ ואף לאחר שהוכיח את זכאותו להבטחת הכנסה מול ב"ל, עליו לעבור את ההליך מחדש מול משרד השיכון כדי לקבל סיוע בשכר דירה, למרות שמתוקף היותו מקבל הבטחת הכנסה הוא זכאי לכך, והמדינה מודעת למצבו, הוא עדיין נדרש לכתת רגליו שנית.

במערכת הסובלת מאבטלה גלויה, סמויה ומבנית.¹⁰ לעומת זאת מתן קצבה אוניברסאלית בניתוק ממבחי הכנסה, וכזכאות אוטומטית לכל אזרח תוביל לפתרון בעיות אלו, ואף לחיסכון כספי בצמצום הפעלת מערכת הרווחה הממשלתית.

2. מיצוי זכויות מלא

בהמשך לנאמר לעיל, לאור מורכבות זו לא כל הנצרכים לקבל תמיכה כספית מהקופה הציבורית אכן מממשים זכאות זו, נושא אי מיצוי הזכויות אינו זר למערכת הרווחה הישראלית,¹¹ אך במקום לפתור את הבעיה מהשורש (כמו בקצבה אוניברסאלית) מנסים לטפל בה באמצעות טלאי על גבי טלאי.¹² לא ניתן למדוד בצורה אמפירית כמה מהזכאים לקצבה מסויימת אינם מקבלים אותה, אך מחקרים מעריכים זאת כתופעה נרחבת.¹³ הרי שסך נכבד של זכאים שמדינת הרווחה 'תפרה' להם חליפת קצבה מיוחדת עבורם, אינם מצליחים לקבל אותה. לעומת זאת במתן קצבה אוניברסאלית, כולם מקבלים את הקצבה מעצם היותם אזרחים (בעלי הכנסה גבוהה ישיבו את הקצבה באמצעות מס), וישנו 100% מיצוי זכויות.

3. מניעת מלכודת עוני ויצירת תמריץ מעוות

מתחלואיה הגדולים של מדינת הרווחה היא יצירת מערכת מעוותת של תמריצים המשאירה את האדם במקומו החסר.¹⁴ לדוגמה אדם שזכאי לקבל הבטחת הכנסה עקב היותו מובטל או מרוויח משכורת נמוכה, יאבד את רוב הקצבה אם יוסיף עבודה, ובכך הרווח השולי מהעבודה יעודד את האדם שלא לעבוד, הרי שקצבה זו דוחפת את האדם להישאר בתוך מעגל העוני, ולהפיל את עצמו על הקופה הציבורית.¹⁵ לעומת זאת מתן קצבה אוניברסאלית לכל אזרח שאינה תלויה במבחי הכנסה, לא תביא את האדם לחשב האם רווחי לו לצאת לעבוד או לחיות על חשבון המדינה.¹⁶ כלומר, מקבלי קצבאות 'נענשים' על ניסיונם

¹⁰ להרחבה ראה - <https://vanl.ink/rKhoH>.

¹¹ ב"ל עצמו מודה כי: "חוק ביטוח לאומי סבוך ומורכב מהרבה מאוד פרטים, ולדעתנו יש להקל

ולפשט אותו כדי להבטיח מיצוי זכויות". <https://vanl.ink/Oexer>.

¹² כמו בסיפור הפרודיה עם הגשר של חלם, שם במקום לתקן את הגשר מהיסוד, בנו החלמאים בית חולים סמוך לגשר שיטפל בנפגעי הגשר. כאן אצלנו במקום לתקן מהשורש את מדיניות הרווחה, כדי להתמודד עם בעיית מיצוי הזכויות, הקימה המדינה מערך חדש: "מרכז מיצוי זכויות" שמטרתו לסייע

לאזרח למצות את זכויותיו מטעם המדינה - <https://katzr.net/c27ea5>.

¹³ ראה בדו"ח מבקר המדינה לשנת 2021: "אי-מיצוי של זכויות חברתיות", תיאור של חומרת התופעה - <https://katzr.net/bd7076>. במחקר שהציג ד"ר דניאל גוטליב ממערך המחקר והתכנון של ב"ל נטען, שלמרות המורכבות בבדיקת תופעת מיצוי הזכויות, מדובר על אחוזים ניכרים, שלעיתים אף עברו את ה-50% - <https://katzr.net/749c6c>, זאת ועוד, שם (עמ' 44) כתב: "אחת המסקנות המדאיגות ביותר של המחקר הנוכחי היא ששיעור המיצוי פוחת מאוד, ככל שהנזק לקצבה מוחלש יותר מבחינה כלכלית".

¹⁴ כמובן שאין בדברים אלו חידוש, ומנכ"ל ב"ל עצמו מודה בהם: "כיום היציאה מקצבאות כמו הבטחת הכנסה, מזונות ונכות אל עולם התעסוקה אינה אטרקטיבית, ובמקרים רבים טומנת בחובה ירידה בהכנסה במקום עלייה, לכן, רבים ממקבלי קצבאות מעדיפים להמשיך ולקבל קצבאות על פני

היציאה לעבודה". <https://katzr.net/48f0a7>.

¹⁵ וזה עוד לפני שהזכרנו את הקצבה לאם חד הורית, שדוחפת בני זוג לגירושים פיקטיביים, או מונעת הקמת בית זוגי כדי לא לאבד תקצוב רחב זה. הב"ל אף מפעיל מערך של חוקרים שמטרתם לוודא שאם חד הורית לא חיה עם בן זוג. כל זה מעבר לעוול ב'הענשת' אנשים החיים בצורה זוגית ולא זכאים להטבות רבות הנלוות לסטטוס הני"ל.

¹⁶ אמנם אם מדובר על משכורת גבוהה, יעלה האדם במדרגות המס, אך מדובר על עלייה מעטה שלא אמורה לתמרץ את האדם לא לעבוד, אלא רק לשקלל את משכורתו יחד עם הקצבה. למעשה מדובר בדומה לחוק לרון (מנגנון דיסריגארד) בו תמיד ישתלם משמעותית לאדם להוסיף עבודה, על ידי ירידה מעטה בסך הקצבה, וכך הרווח השולי מהעבודה גדול לאין ערוך לעומת היותו מקבל קצבה

להגדיל את הכנסותיהם באמצעות עבודה, דרך שלילת קצבאות והטבות הכפופות למבחן הכנסה.

ג. דעת התורה

עד כאן הוצגה עיקר ההצעה למתן קצבה אוניברסאלית ואת היתרונות הקיימים בה, אך התורה אינה מחפשת בדווקא את צורת הכלכלה היותר יעילה, אלא את הצורה ששומרת כמה שיותר על ערכי היהדות ועקרונות התורה, הגם המחיר הכלכלי שילווה לכך.¹⁷ כלומר, יש לברר האם ערכי התורה באים לידי ביטוי במתן קצבה אוניברסאלית?

1. עזרה לכל העניים

התורה (בראשית יח, יט) מצווה את עם ישראל על מצוות הצדקה: "כִּי יִדְעֲתֶיךָ לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְנֶה אֶת בְּנֵיךָ וְאֶת בֵּיתוֹ אֲחֲכִי וְשָׁמְרוּ דְרָכַי ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט". מכאן פסק הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פ"א ה"א):

חייבין אנו להזהר במצוות צדקה יותר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן לצדיק זרע אברהם אבינו שנאמר כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו לעשות צדקה, ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה שנאמר בצדקה תכונני, ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה שנאמר ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה.

הרי שיש חובה להיזהר במצוות הצדקה יותר מכל מצוות עשה שבתורה. למעשה מערכת הרווחה המודרנית, שאמונה על הטיפול בנצרכים¹⁸ אינה מצליחה לקיים מצווה זו, וישנו סך לא מבוטל של עניים ש'נופל בין הכיסאות' ולא מקבל את הקצבה המיוחדת שהמדינה 'תפרה' עבורו.¹⁹ את בעיית אי מיצוי הזכויות כיום, ניתן לתלות בסבך הבירוקרטי, וכן בחסמים פסיכולוגיים ותרבותיים המצויים בהתנהלות של מדינת הרווחה.²⁰ חסמים שיפתרו במתן קצבה אוניברסאלית.

זאת ועוד, עקב מצוות הצדקה בה מחוייב העשיר, עליו מוטל לחפש את העני, ולעזור לו.²¹ הרש"ר הירש (שמות כב, כד) כתב:

לא הדל והאביון יבקש את האיש האמיד, אלא בעל ההון ישים עינו בין שכניו ויבקש להשפיע מהונו על מי שזקוק לו.

בלבד.

¹⁷ ראה במאמרי על "מבנה השוק הכלכלי" (טרם פורסם) בפרק על תחרות הוגנת, בו הוכחתי שהתורה לא מחפשת דווקא את השוק היעיל כלכלית, אלא את השוק ההוגן ששומר על ערכי האחוה היהודית.

¹⁸ באתר הב"ל בכתובת - <https://katzr.net/a65cfd>, צוין כי: "הביטוח הלאומי מבטיח הגנה כלכלית לאוכלוסיות חלשות ולמשפחות שנקלעו למצוקה זמנית או ממושכת באמצעות תשלום קצבאות".

¹⁹ ראה הערה 13

²⁰ כמה דוגמאות מתוך המחקר של נועם תרשיש ורוני היר, "חסמים ואסטרטגיות למיצוי זכויות", (ביטחון סוציאלי גליון 113 (יוני 2021) עמ' 49 - 77: "מעין (27) סיפרה ש"זה היה אחד התהליכים הכי מתסכלים בירוקרטית שאי פעם עברתי". חלי (47) דיווחה על תהליך "קשה נפשית, קשה בריאותית, קשה פסיכולוגית". טינה (32), מקבלת קצבת נכות, אמרה כי, "עד היום אני לא יודעת מה מגיע לי מביטוח לאומי". אחד המכשולים הבולטים הוא ריבוי הטפסים המסובכים למילוי והצורך להביא כמויות של אישורים כספיים ובריאותיים. חלי (47) סיפרה ש"לקח לי חודש לסדר את הניירת ואני רואת חשבון מוסמכת".

²¹ ואפילו אם העני לא רוצה לקחת: "עני שאינו רוצה ליקח צדקה מערימין עליו ונותנין לו לשם מתנה או לשם הלואה". (רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"א ה"ט)

נמצא שמתן קצבה אוניברסאלית, הניתנת אוטומטית לכל אזרח, הולכת בהתאם לדברים אלו, בכך שמביאה קצבת קיום מינימלית לכל אזרח, ממנה יוכלו להתפרנס העניים. לעומת מתן קצבה סלקטיבית, שאינה מביאה לידי מימוש את ציווי התורה על הצדקה.²²

2. שמירה על כבוד העני

אדם הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ומשדר לעני כעס ואדישות, נחשב שכלל לא נתן צדקה ואף עבר על איסור דאורייתא.

הראשונים למדו מהפסוק (דברים טו, י): "נתון נתן לו ולא ירע לבבך בנתת לו", שיש איסור דאורייתא לתת צדקה בסבר פנים רעות, הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פ"י ה"ד) פסק:

כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה.²³

העולה מכך שיש חשיבות רבה, עד כדי איבוד הזכות במצוות הצדקה, לנתינה בעין רעה. יש להודות כי במתן קצבה סלקטיבית, נצרכים הנזקקים לכתת רגליהם ממשדד למשדד, מילוי עשרות טפסים, והבאת אישורים רבים, עמידה בפני וועדות ב"ל²⁴ ועוד. מעבר ללאות הרבה שבו, נעשה לרוב בצורה לא נעימה ואף זועפת כלפי העני שבא לתבוע את זכותו.²⁵

נתינת צדקה באמצעים המביישים את העני אסורה, וקהילה שהתחכמה לתת צדקה באמצעות ביוש העני, כתב נגדם מהר"י מינץ (שו"ת סימן ז):

על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות. ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפתק' מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבא עוד... וחס לתקן תקנה לבייש העני ולזלזלו.

והמדרש (הובא אצל רבינו בחיי בראשית כב, א): שיבח את אברהם שנתן צדקה בדרך שלא תבייש את העניים: "וכן אמרו במדרש: (מדרש תהלים קי ב) ד' פתחים היו לו לביתו של אברהם והיו לד' רוחות העולם, וכל מי שנכנס בפתח זה יוצא בפתח אחר כדי שלא יתבייש מפני עוברי דרכים".

זאת ועוד, הרב קוק כתב (עין איה ברכות פרק ט, קיז):

הצדקה הבאה מאיש גדול בהון ובעל אוצרות צריכה... שתהיה בשימת לב שלא יפול רוחו של המקבל באופן שיאבד ע"י קבלתו את כבוד נפשו... לא ע"י שמשים ופקידים שהם באים בשכרם ואין בהם רוח נדיבה, ורבות יהיה העני שבע כעס ובוז עדי ישיג הרשיון והאפשרות להיות נהנה מהצדקה,

²² נראה שאף יש מעין מצוות צדקה בעזרה לעני שיקבל את המגיע לו, כדברי רבנו יונה (שערי תשובה ד, יא): "ומי שאין לו ממון לעשות צדקה - ידבר טוב על העני, ויהיה לו לפה לבקש אחרים להיטיב עמו. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (בבא בתרא ט, א): גדול המעשה יותר מן העושה".
²³ וכך נקטו ראשונים נוספים: רמב"ן (השגות לסה"מ שכחת לאוין יז); ר' אהרון מלוניל (אורחות חיים דין צדקה ד"ה הנותן); סמ"ג (עשין קסב). וכן כך נראה מדברי הגר"א (יו"ד סי' רמט סק"ו) והש"ך (שם סק"ה).

²⁴ מתן קצבה אוניברסאלית יבטל את מצב הביש בו נצרך לעמוד הנכה מול וועדה רפואית שצריכה לבדוק האם הנכה העומד בפניה אינו יכול לעבוד עקב מוגבלותו או מכיוון שאינו רוצה לעבוד, מול המדינה שקובעת האם מגבלתו הרפואית מונעת ממנו לעבוד או לא.

²⁵ במחקר שהציג ד"ר דניאל גוטליב (ראה הערה 13) נטען כי - 56% ממי שזכאי ואינו ממצא את זכותו לקצבה סלקטיבית מטעם המדינה, היא מכיוון ש"לעיתים פקידים גורמים לך להרגיש שאתה רמאי". (שם עמ' 39)

בהיותה מוקפת גדרים והרצאות של תנאים שונים. כעין לקיחת פתקא מפקיד אחד לחבירו והרבות חותמים ומסכימים.

נמצא שמתן צדקה על ידי מערכת של "שמשים ופקידים" מביאה את העני לידי "כעס ובוז עדי ישיג הרישיון". מצב ביש זה חוטא להוראת התורה לתת לעני צדקה בצורה נעימה ולא רעה. סיכם את הדברים הרב נפתלי בר אילן ("משטר ומדינה בישראל על פי התורה", מהד"ב ח"ג סע' רסט, עמ' 1317):

שמירה על כבוד עניים - מן הראוי להקצות זכויות תביעה לכל האוכלוסיה, להעדיף מס הכנסה שלילי על פני מתן קצבאות ולהעניק קצבת זקנה גם לעשירים.

הרי שכדי לשמור על כבוד העניים, זכויות התביעה צריכות להינתן לכל, ולא לקבוצה מסויימת. כך גם מתן קצבת זקנה לכולם - כלומר, מתן קצבה אוניברסאלית.

3. הוצאת אנשים ממעגל העוני

לפי התורה, מעלת הצדקה הגבוהה ביותר היא הוצאת העני ממעגל העוני עד שלא ייצטרך יותר לבריות, כך פסק הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פ"י ה"ז):

שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.

בצד ההפוך לערך זה נמצאת מערכת הרווחה המודרנית, שמתמרצת להישאר 'מסכנים', להישאר ברמת הכנסה נמוכה, להישאר מובטלים, להישאר גרושים, להישאר בדרגת נכות שאינה מאפשרת עבודה, וכך הלאה. העיקר לא לפגוע במבחן ההכנסה, ולגרוע מהקצבה הסלקטיבית שהם מקבלים.

אמנם יש שמצבם הוא 'גזירת גורל'²⁶ אך ישנם גם אנשים שנמצאים על התפר, ויש להם יכולת לשנות את מצבם, פרטים אלו מסוגלים לבחור אם להתחנן או להישאר גרושים, אם לעבוד למרות נכות פיזית כלשהי שקיימת אצלם, או להישאר עם הקצבה עקב התלות במבחן הכנסה.

למעשה כך נוצרת 'מלכודת העוני' המעכבת את מקבלי הקצבאות מלהשתלב בשוק העבודה, ולצבור ניסיון וכישורים שעשויים לשפר את רמת חייהם בעתיד. מתן קצבה אוניברסאלית, לה זכאים כל אזרחי המדינה, ללא תלות במבחן הכנסה, מצב רפואי או משפחתי, לא תעוות את החלטותיהם של הפרטים ביחס למצבם, היא לא תעניש את הפרטים על בחירות התעסוקה והמשפחה שלהם, ולא תתמרץ את קיומה של 'מלכודת העוני'.

²⁶ אנשים אלו (בהערכה גסה מדובר על מי שמקבל 100% נכות, מקרי סיעוד או זקנים ללא פנסיה וכו') ימשיכו לקבל את הקצבה המוגברת כיום, והיא לא תבוטל עבורם. עם זאת חשוב לציין שגם "כיום אין קביעה ברורה מהי רמת ההכנסה הנדרשת לכך, וממילא קשה לקבוע אם קצבאות הזקנה, על התוספות השונות שלהן, אכן מבטיחות הכנסה זו. כאמור, השינויים בקצבאות הזקנה במשך השנים נעשו בעיקר משיקולים תקציביים וקואליציוניים, ולא בהכרח נבחן הקשר בין גובה הקצבה לבין הצרכים שיש לספק לזקנים כדי להשיג תנאי מחיה מינימליים". - מתוך דו"ח על קצבאות הביטוח הלאומי (2016) מאת מרכז המחקר והמידע של הכנסת, עמ' 17 -

<https://katzr.net/1ffdac>

4. מכלה ממונן של ישראל

בכמה מקומות עולה כי 'חסה התורה על ממונן של ישראל', ועקב בזבוז כספי הציבור הקילו במצוות מסוימות.

התוספתא (שבועות א,ב) כתבה: "כל ישראל צריכין להביא שני שעירים בכל יום אלא שחס הכתוב על ממונן של ישראל", הרי שאילולא ההשקעה הכספית המרובה, היה צריך כל אחד מישראל לקנות שני קורבנות מידי יום. וכן עשיית פי השופרות מכסף ולא מזהב כי "התורה חסה על ממונן של ישראל" (ר"ה כז ע"א) ועוד רבים.²⁷

נמצא כי מערכת שחצי מתקציבה במקום לעבור לידיים המתאימות, 'נבלע' על ידי הפעלת המנגנון²⁸ מתנגש חזיתית עם דברים אלו. נמצא שמתן קצבה אוניברסאלית שתוביל לצמצום מערכת הרווחה, וניצול מיטבי של משאבי הציבור, עדיפה בעיני התורה.

5. השבת אבידה - פשטות המערכת

ניתן להציע שבהקמת מערכת עזרה פשוטה, בה העניים מקבלים את הגמלה הכספית הזקוקה להם, ללא סרבול יתר, מתקיימת מצוות השבת אבידה, בהנגשה פשוטה ונעימה לעני של הכסף שצריך להגיע אליו.

התורה (דברים כב, א) מצווה: "לא תרָאָה אֶת שׁוֹר אֶחִיךָ אוֹ אֶת שֵׁיוֹ נִדְחִים וְהִתְעַלְמָתָּ מֵהֶם הֲשִׁב תְּשִׁיבֵם לְאֶחִיךָ", למדו מכאן שיש חיוב על האדם לעזור להשיב לחברו את רכושו שנאבד ממנו, כדברי רבנו בחיי (שם): "תצוה התורה שנהיה זהירים בהשבת אבדה לבעלים... וכל זה מדרכי החסד והרחמים, ללמד שכלנו עם אחד ראויים שיהיה לנו אב אחד, ושירצה כל אחד בתועלת חברו, ושיחמול על ממונו, ובין שתהיה האבדה בעל חי בין שלא תהיה בעל חי חייב הוא להחזירה לרשותו".

נראה שפועל יוצא נוסף, הוא להשיב לאחינו העני את הכסף שאמור להגיע אליו והוא זכאי לו, אלא שהוא נתקל במחסום בירוקרטי כזה או אחר. נתינת עצה טובה ולעזור לו בהשגת המגיע לו נובע ממצות השבת אבידה, כדברי רבנו יונה (שערי תשובה ג,ע):

לא תוכל להתעלם (דברים כב, ג) - הוזהרנו בזה שלא להתרשל מהצלת ממון חברנו בין מטלטלים בין קרקעות... אף כי הוזהרנו להשתדל בהצלת חברנו ולשית עצות לעזרתם בעת צרתם... אם יש לך כח להציל בעצה או בהשתדלות ואתה מראה את נפשך שאין בך יכולת - יקצר כחך, מדה כנגד מדה.²⁹

זאת ועוד, יצירת מערכת סוציאלית מסורבלת שבפועל מקשה על הנצרכים לקבל את הדרוש להם, עד כדי שיש המתייאשים בדרך ומוותרים על קבלת הקצבה עקב קושי המערכת, עוברת על דברי ספר החינוך (מצוה רלב):

²⁷ ספרי ראה ק"מ; יומא לט ע"א; יומא מד ע"ב; מנחות עו ע"ב; חולין מט ע"ב וכו'.
²⁸ לפי דו"ח הוצאות שכר במשרדי הממשלה לשנת 2021 שהוציא משרד האוצר, נכתב (עמ' 10): "כ-226 מיליארד שקלים, שהם כחצי מתקציב המדינה, הם הסכום המוצא ישירות על שכר המשולם במגזר הציבורי". הרי שבממוצע חצי מתקציבי משרדי הממשלה הולך על תקצוב מנגנון המשרד, ורק חציו השני, מגיע לידי ציבור הזכאים. <https://vanl.ink/xssgw>.

²⁹ והרמב"ם בספר המצוות לא תעשה רצז, קישר בין לאו "לא תעמוד על דם רעך" להצלת ממון חברו האבוד: "וכבר אמרו שמי שיכבוש עדות תכללהו גם כן זאת האזהרה כי הוא רואה ממון חברו אובד והוא יכול להחזירו אליו באמרו האמת". ודומים הדברים לנידון שלנו.

לא להכשיל בני ישראל לתת להם עצה רעה, אבל ניישר אותם כשישאלו עצה, במה שנאמין שהוא יושר ועצה טובה, שנאמר [ויקרא י"ט, י"ד] ולפני עור לא תתן מכשול... שורש המצוה ידוע, כי תיקון העולם ויישובו הוא להדריך בני אדם ולתת להם בכל מעשיהם עצה טובה.

נמצא שיצירת מערכת פשוטה,³⁰ בה הנצרכים יוכלו לקבל את המגיע להם בקלות ובמידות, בלי להקשות ולהלאות אותם בדרך, הולכת לאור הדרכת התורה.³¹

ד. קושי ממתנות עניים

לכאורה, היה מקום להקשות על כל הנ"ל, מאחר ולפי התורה (ויקרא כג, גב) חלוקת מתנות העניים בשדה אינן ניתנות לכל עני כשהוא סביל, אלא מוטל על העני להיות אקטיבי, לבוא אל השדה, לטרוח ולאסוף את היבול:

וּבְקִצְרְכֶם אֶת קִצִּיר אֶרְצְכֶם לֹא תִכְלֶה פְּאֵת שְׂדֶךְ בְּקִצְרְכֶם וּלְקַט קִצִּירְךָ לֹא תִלְקַט לְעֵנִי וְלִגֵּר תַּעֲזֹב אֹתָם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם.

ואילו במתן קצבה אוניברסאלית, העני לא עושה אף פעולה, אלא מקבל את הכסף ישר לחשבון הבנק שלו. מאידך יש כמה חילוקים בדבר, הפורכים את הקושיה ממתנות עניים:

1. גם במתנות עניים מוטל על בעל הבית להקל על העני בלקיטתו את התבואה. הוא צריך להניח את התבואה במקום מוגדר ולא מפוזר, ובמקום שהעניים יוכלו לראותו מרחוק.³² אם התבואה נמצאת בעצים גבוה, בעל הבית מתבקש לקצוץ אותה.³³ וכן יש לאפשר לעניים כמה עתות זמן כדי שיהיה להם נח לאסוף את התבואה.³⁴

לעומת זאת בקצבה סלקטיבית הצורך לעמוד במבחן הכנסה עמוס בירוקרטיה, המכיל בתוכו סעיפים ותתי סעיפים אין ספור, דומה יותר לכוונת מכוון להקשות על העני לקבל את הקצבה אליה הוא זכאי ולהתיש אותו בדרך. נמצא שדווקא קצבה אוניברסאלית מקלה על העני ובאה לקראתו.³⁵

2. אמנם התורה רואה את הלכות צדקה כמתן 'חכות' ולא 'דגים' לעניים,³⁶ למרות זאת במימוש הלכות צדקה במציאות, חז"ל כן ציוו על חלוקת 'דגים',

³⁰ ראוי לציין שמערכת הרווחה המודרנית מורכבת מחוקים רבים, תקנות משרדיות, החלטות בית משפט, ועוד גחמות שונות של פוליטיקאים, מצב זה יצר מערכת ללא סדר והיגיון, מערכת הרודפת אחרי מטרות סותרות תוך בזבז משאבי הציבור. יד אחת מנסה ליצור מערכת פרוגרסיבית, בעוד היד השנייה מחלקת הטבות המגיעות לעשירים ולמעמד הביניים (בלבול גדול קיים ביחס לתקצוב עידוד ילודה במדינה - קצבת הילדים נמוכה עבור הילד הראשון, גבוהה יותר בעבור הילדים השני, השלישי והרביעי, ושוב נמוכה עבור הילדים החמישי ואילך. נקודות הזיכוי ממס הכנסה, לעומת זאת, תלויות בגיל הילדים, והן גבוהות יותר בעבור תינוקות וילדים צעירים. אך נקודות הזיכוי האלה מעודדות ילודה בעיקר בקרב נשים שהכנסותיהן בינוניות - גבוהות, בעוד נשים בעלות הכנסה נמוכה אינן מגיעות לרוב לסף המס הנדרש כדי ליהנות מרוב הנקודות. נמצא שהמדינה מציעה תמיכה גבוהה יותר עבור ילדים צעירים יותר רק לאימהות ששכרן גבוה יחסית). לעומת מתן קצבה אוניברסאלית התלויה בפרמטר אחד בלבד ופשוט - מדרגות מס, נתון נח לחישוב ולשקיפות.

³¹ אמנם בעית הסרבול הבירוקרטי, אי השגת מיצוי זכויות, ויחס מקשה ולא נעים מצד הפקידים. אלו אינן בעיות מהותיות אלא רק אתגרים פרקטים במדיניות הרווחה המודרנית, אך מאחר ואלו אינם נקודה שולית אלא הם חלק מליבה של מדיניות הרווחה, וחלק עיקרי בהתנהלות מערכות רווחה בכל העולם, לא ניתן להתעלם מכך.

³² רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ב ה"יב.

³³ שם הלכה טז.

³⁴ שם הלכה יז.

³⁵ אמנם יש בכך אפילו 'האכלה בכפית' ולא רק הקלה על העני, אך נראה שזה עדיף על פני האפשרות השנייה.

בהבנה שכל רעיון אידאי, בשבירתו אל המציאות מאבד חלק מערכו, אך זהו פועל יוצא של יישום התורה במציאות.³⁷

3. מתנות עניים זה סוג אחד של תמיכה עניים, ישנם וריאציות נוספות בה התורה מתמודדת עם היחס לעניים, כמו תמחוי - בו מחולק אוכל חינם לכל דורש, קופה קהילתית, לשכת חשאים ועוד. באלו גם אם יש צורך מהעני לעשות צעד כזה או אחר, הוא לא נדרש לאקטיביות מרובה של מבחני הכנסה.

נמצא שאין בציווי התורה על מתנות עניים להקשות ולפרוך את ההצעה למתן קצבה אוניברסאלית.

ה. סיכום

מתוך מכלול הדברים שראינו, עולה שהצעת פשרה זו של ביטול קצבאות מסוימות, ומתן קצבה אוניברסאלית לכלל אזרחי המדינה, מתאימה למצוות וערכי התורה.³⁸ ולהבדיל, היא גם מתאימה לשתי עמדות המתרס הכלכליות הפועלות במדינה, וכל אחד מהצדדים נשאר עם 'חצי תאוותו בידו', מחד אין כאן ביטול ההתערבות הממשלתית לשמחת הגישה הסוציאליסטית, ומאידך יש כאן הקטנת ההוצאה הממשלתית³⁹ לשמחת הגישה הקפיטליסטית, יחד עם מימוש ערך החירות ולא האדרת המסכן.⁴⁰

³⁶ שהרי בתורה שבכתב קיימת רק מצוות הלוואה וממנה למדו חז"ל את מצוות הצדקה. וכן מדייק הרמב"ם (הלכות מתנות עניים פ"י ה"ז), שהמעלה הגבוהה ביותר בעזרה לעני היא: "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה **כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול**, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך".

³⁷ ראה בספר צדק דלים עמ' 215: "דיני צדקה מבטאים את הבנתם העמוקה של חכמים כיצד לתרגם את החזונות האוטופיים של התורה לשפת המעשה ולתוכנית פעולה ממשית, אומנם צנועה יותר אך בת יישום".

³⁸ כמובן, שעבור עניים במצב קשה לא יספיק קומץ של קצבה אוניברסאלית להשביע את הארי, אך מעבר לכך קיימת מצוות הצדקה הפרטית המוטלת על האדם, והחוסר לעניים יושלם על ידי המשפחה, הקהילה, אנשים פרטיים וארגוני המגזר השלישי.

³⁹ בטווח הארוך ניתן לחזות שיפורים נוספים כמו הוצאת אנשים ממעגל העוני, הורדת סך האבטלה במשק, וכמובן חיסכון גדול בכספי הציבור לאור צמצום מערכת הרווחה, והוצאת אלפי עובדים לאפיקי עבודה שיועילו לתל"ג (במקום לחקור האם הגבר שמבקר את האם חד הורית הוא בן זוגה או רק חבר לעבודה), דבר שיוביל להעלאת סכום הקצבה והורדת מדרגת המס.

⁴⁰ הגישה הקפיטליסטית נמנעת מהענקת תארי מסכנות, אלא מצדדת בנתינת זכות לכל אזרחי המדינה. כלומר, קצבה אוניברסאלית אינה גלגל הצלה לעני שבא לטבוע, אלא זכות בסיסית של האזרחים המוקנית להם מרגע לידתם, מעין נתח מיכולת הציור של כלכלת המדינה המחולקת בחזרה לתושביה.